

# „Kicsit úgy néztek ezeket a dolgokat, mint a tyúk a piros kukoricát...”

Erdély Miklós Kondor Béla és az avantgárd kapcsolatáról – archív interjúszöveg 1983-ból.  
A beszélgetést készítette: Rényi András<sup>1</sup>



Erdély Miklós Kondor Bélával a kecskeméti művésztelepen 1971 februárjában.

Ismeretlen fotós által készített felvétel Erdély Miklós hagyatékából. Köszönjük Erdély Miklós örököseinek és az Erdély Miklós Alapítványnak, hogy lehetővé tették a kép közlését.

Az alábbiakban olvasható szöveg egy Erdély Miklóssal 1983-ban készült interjú hangfelvételének még a 80-as években, de már Erdély halála után készült szó szerinti leírata. A kéziratot – emlékezetem szerint már a 90-es évek elején – adtam át Peternek Miklósnak, s így került az Erdély-hagyatékba.

A beszélgetésre az én kezdeményezésemre Erdély pasaréti lakásának nappalijában került sor. Apropióját az az – időközben több okból félbeszakadt – kutatási projekt adta, amelynek során az ELTE Esztétika Tanszékén Almási Miklós vezetésével működött munkacsoport keretében a 60-as–70-es évek magyar irodalmi-művészeti tendenciáinak értékvilágát vizsgáltuk. A korszakban kanonikussá vált életművek között kiemelt jelentőséggel bírt az akkor tizenegy éve meghalt Kondor Béláé, akinek a következő évben nagy életműkiállítást szentelt a Magyar Nemzeti Galéria. Emlékezetem szerint az Erdéllyel való kapcsolatfelvételt Németh Lajos javasolta, aki részt vett a kutatást előkészítő konzultációkon. A beszélgetés közvetlen tárgya ezért Kondor és a magyar avantgárd kapcsolata volt, amely az ismert – az interjú során is érintett – nekrológ-ügy miatt a 80-as években is kényes témának számított. A beszélgetésen részt vett a tragikusan korán elhunyt fiatal művészettörténész, Újlaki Gabriella (1958–1994) is, aki ebben az évben védte meg Kondor A szentek bevonulása a városba című pannójáról írt szakdolgozatát.

Rényi András

**Erdély Miklós:** Van egy emlékkönyv, ami készült szintén tíz éve, nem tudom, miért nem adták ki.<sup>2</sup> Az is jó lenne, hogyha magnóval elmennének és megkérdeznének.

**Rényi András:** Szó van erről is, sőt arról is, hogy meg fogjuk kapni ennek az emlékkönyvnek a szövegét, még azt is lehet tudni, hogy miért nem adták ki.

**EM:** Miért?

**RA:** Mert Kondor húga nem egyezett bele abba, hogy újra elővegyék az ő testvérének az emléket, tulajdonképpen ez volt az oka. Legalábbis ezt mondják.

**EM:** Az emlékkiállítás<sup>3</sup> ellen nem tiltakozik?

<sup>1</sup> Az eredeti hangfelvétel jelenleg lappang vagy elveszett, csupán az írógéppel írt leirat másodpéldánya található meg Erdély Miklós hagyatékában, rajta évszám: „1983”. A szöveg sok átfedést mutat Erdély egy másik, lényegesen hosszabb és hangfelvételen fennmaradt visszaemlékezésével Kondorra, amely Peternek Miklós szerkesztésében megjelent *Kondor Béláról. Részlet egy 1981 körül készült magnófelvételtől* címmel a *Beszélő* 1999/1. számában (104–115). Online verzió a *Beszélő* honlapján: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/erdely-miklos-kondor-belarol>; és az Artpool Művészetkutató Központ honlapján a hangfelvétellel együtt *Kondor Béla, a korszak és az avantgárd* címmel: <http://www.artpool.hu/Erdely/Kondor.html>. A szöveget gondozta, jegyzetekkel ellátta: Szőke Annamária/EMA. A szövegben csupán értelemszerű javításokat végeztünk (pl. személynevek előtt a névelő elhagyása; az eredeti gépelésben kített három pont törlése, ha ez szükségtelen volt; köztiszta javítása; néhány esetben szórend megváltoztatása). Köszönjük Erdély Miklós örököseinek, valamint az Erdély Miklós Alapítványnak, hogy hozzájárultak a szöveg közléséhez.

<sup>2</sup> Az említett, 1973 körül tervbe vett emlékkönyv azóta sem került kiadásra.

<sup>3</sup> Erdély az 1983-ban már szervezés alatt álló, a Magyar Nemzeti Galériában 1984. március 16 – november 4. között megrendezett Kondor-kiállításra utalhat.

**RA:** Konkrétan ez ellen a kötet ellen tiltakozott.

**EM:** Miért, elolvasta?

**RA:** Nem tudom, nyilván elolvasta, ennek mi még utána fogunk menni.

**EM:** Ez nagyon gyenge magyarázatnak hallatszik.

**RA:** Szerintünk is az.

**EM:** Én tudom, hogy én abba írtam.<sup>4</sup> És akkor még Kormos [István] szerkesztette. És Kormos eléggé ismerte ezt a kapcsolatot, ami nekem volt Kondorral, és abban az időben Kormos itt is lakott [a Virág árokban<sup>5</sup>], illetve akkor már nem... előtte itt lakott. Ez egy fantasztikus ügy volt, én akkor eléggé alaposan megírtam ezt a szöveget.

**RA:** Gondolod, hogy politikai oka volt annak, hogy a könyvet nem engedték...

**EM:** Nem politikai, hanem kultúrpolitikai. Hát egy ilyen... bizonyos klikkharc tulajdonképpen. Nem is hiszem, hogy állami vagy felső koncepció ebben különösebb szerepet játszott volna, csak vannak bizonyos körök, akik ezt az életművet olyan módon akarják forgatni, hogy őket erősítse, másokat meg gyengítsen, más csoportokat, más eszmeköröket meg gyengítsen. Ennek az emlékkönyvnek az objektivitása, vagy legalábbis elfogulatlansága Kormos részéről ezt nyilván megakadályozta, mert olyan embereket is fölkerített erre, akik más csoportnak nem estek jól. Már a temetésén kialakult, ez nagyon visszatetsző... hogy kik álltak ott sorba mint barátai, és kik nem is látszottak. Ez egy borzasztó undorító valami, úgyhogy azonnal visszavonultam. Semmiféle Kondor-megemlékezésben ezidáig nem vettem részt. Egyet csináltam: filmre vettem a hatvani kiállításának a megnyitóját, de ez is inkább ironikus volt, mint tisztelegő, mármint Németh Lajos megnyitóját is fölvettem, meg azt az egész hangulatot... Nem erről csináltam tulajdonképpen a filmet, hanem volt egy *Vonatút* című film, amelyet én csináltam a Balázs Bélában:<sup>6</sup> elmentünk [az Indigo csoporttal] Hatvanba, és azt az egy órát vettem, különböző strukturalista vágási céllal, és akkor, éppen akkor nyílt a Kondor-kiállítás, amit egy égi jelnek vettem.<sup>7</sup> Egyenesen odamentünk a stábbal, és ami ott volt, fölvevük. Szeretném is valahogy megőrizni azt a részt, nem fog szerepelni magában a végleges filmben, de hát egy önálló tanulmánynak lehet tekinteni. Hogy mennyire sötét ez a Kondor körül mozgolódó erőter... valószínűleg nem tudjátok... a nekrológ... az a nekrológ, amely megjelent a Kritikában,<sup>8</sup> azt tudjátok-e? Te tudod?

**RA:** Ennek a bizonyos hangfelvételnak a sorsa?

**EM:** Igen. Hát kitől tudsz erről?

**RA:** Olvastam a nekrológot annak idején.

**EM:** És arra emlékszel...

**RA:** Ez egy olyan hangfelvétel volt, ha jól emlékszem, amely...

**EM:** Te tudsz erről?

**Újlaki Gabriella:** Hallottam róla, de nem olvastam.

**RA:** ...amit úgy vettek föl, hogy ő nem is tudott róla. Szóval önkéntelenül, és aztán utólag fölhasználták.

**EM:** Tendenciózusan fölhasználták. És azt is talán tudod, hogy én erről csináltam egy művet, amit most, azt hiszem, meg is

<sup>4</sup> A szöveg később megjelent: *KB, Életünk*, 1985/6, 557–562.; újraközölve: *Kultúra és közösség*, 1990/4, 142–146.; E. M.: *Művészeti írások (Válogatott művészetelméleti tanulmányok I.)*, szerk.: Peternák Miklós, Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1991, 14–22.

<sup>5</sup> Erdély Dániel visszaemlékezése szerint Kormos István 1969 őszén lakott a Virág árokban, *Szegény Yorick* című verseskötetét, amely 1971-ben jelent meg, ott írta.

<sup>6</sup> Standard kópia: Balázs Béla Stúdió K-szekció, 1987. Operátor: Papp Ferenc, vágó: Rigó Mária, zene: Szemző Tibor, 16 mm, fekete-fehér, hangos, 1154 m, 104 perc.

<sup>7</sup> A *Vonatút* című film első forgatására 1981. február 15-én került sor a Budapest–Hatvan közötti vonaton (ez technikai hiba miatt meghiúsult, a felvételt később meg kellett ismételné). Aznap nyílt a Hatvani Lajos Múzeumban Kondor Béla emlékkiállítás, ahol készültek filmfelvételek az Indigo csoport tagjairól, a kiállított Kondor-képek között (ez felvétel megsemmisült vagy lap-pang). Lásd Peternák Miklós: *Erdély kéziratok*, Beszélő, 1999/1, 103.; valamint *Az Indigo és a film = Kreativitási gyakorlatok, FAFEJ, INDIGO. Erdély Miklós művészetpedagógiai tevékenysége 1975–1986*. Összeállította: Hornyik Sándor és Szőke Annamária, Szerkesztette: Szőke Annamária, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Gondolat Kiadó – 2B Alapítvány – Erdély Miklós Alapítvány, Budapest, 2008, 322.

<sup>8</sup> (R.) [Róza Gyula]: *Kondor Béla 1931–1972*. A *Kritika* 1973/2. számában, a 14. oldalon megjelent nekrológ után az *Egy Kondor-dokumentum* címmel közölt „dokumentum” teljes szövege: „1972. július 3-án fotós barátommal Szentendrére utaztunk, az új művésztelep megnyitására. Az ünnepség végén néhányan átsétáltak a telep kertjébe – Korniss Dezső, Pirk János, Klímóék, Hegyiék és Kondor Béla. Beszélgettek, állodogáltak egy nagy fa árnyékában. Akkor értem oda, amikor Korniss a koncept artról adomázott. Bekapcsoltam a magnómat; épp Kondor vette át a szót. Én akkor még nem tudtam, ki ő. Íme, a magnószalagról leírt szöveg (Varga Gábor). [Varga Gábor kitével kapcsolatban egyelőre nincsenek információink – SzA.] Egész szenzációs! Miután fönt volt nálam M. – mint az előbb mondtam –, mutogattam neki konceptfotókat. Gyerekek, hát a vak is jobb képeket csinál! Egy rendes fotomasina saját magától is jobbat készít. Ajánlottam először is, hogy állítsunk fel egy intézetet, ő adja az alaptőkét, beszerzünk mindenféle vacakokat, olyan magnót, ami nem szól, nyávog vagy nyekereg, aztán olyan fényképezőgépet, amiben nincs objektív, s nem lehet egyáltalán fényképeket csinálni vele, s hirdetést adunk fel a Magyar Nemzetben: »Koncepciózus laboratórium!« Bárki igénybe veheti, napi 500 forint. Mindenki annyi fotót csinálhat, amennyit akar, persze a gépben nem lesz film, viszont akti lesz elég, és akkor kap mindenféle vacakokat, hogy ezt csinálta. Van egy kis francia írógépem – én nem tudok írógépelni –, és akkor majd azon írjuk, hogy »krogyo-motyó, rotyó«. És a fényképek alá ragasztjuk, sárga celluloidokat is, meg mit tudom én, kicsodákat – hát még egyebekről is beszélgettünk. Két nap múlva telefonál, nem vagyok otthon, Jutka veszi fel a kagylót, azt mondja, hogy nagyon fontos ügyben szeretne velem beszélni. Visszahívtam később, s akkor elmondta, hogy a következő ötlete támadt: éntőlem – a Bécsi utcában lakom, a legforgalmasabb belvárosi utcák egyike – ledobunk egy utcakövet a hatodikról, az ablakomból, s akkor valaki lent fényképezi, ahogy leesik a kő, ahogy leesik a kő, egy fényképezőgéppel, s egy másik ember fölülről filmezi. Mondom, hogy: kő van? Az nem érdekes – aszongya –, előbb-utóbb szerzünk. Kinek van filmfelvevője? Hát neked. Kinek van fotomasinája? Az is neked van. Nade: ez az ő konceptje! És ezt nyolcadikán már le kell adni egy kiállításra. Idefigyeljete! Ki az a barom, aki odaáll, fél méterre mellette leesik egy kő, s akkor el tudja sütni azt a szerencsétlen gépet, amikor már valószínűleg vagy a fejét találta el, vagy a gépet tette tönkre, és nem látszik semmi. Na és mi van akkor, hogyha én felülről nézek egy követ, ahogy a hatodik emeletről esik le, nem látok semmit, csak egy hangyát. Hát kicsoda ez? És miért pont énnálam? Azért, mert onnan esett ki Sarkadi. Hát ez az ő konceptje.” Erdély Miklós hagyatékában, az egyik jegyzetfüzetében (70. füzet, fol. 27v–28.) megtalálható egy a Kritikának elküldeni tervezett, más kézírásával letisztázott levélfogalmazvány, amelyhez Szemes Susza, a művész özvegye odaírta: „Nem Miki írása, de az ő szövege!!!” Nem tudjuk, hogy Erdély elküldte-e, de nem közölték, avagy mégis elállt az elküldésétől: „Tisztelt Szerkesztőség! Kérem az alábbiak közlését. A februári számunkban (R.) aláírással közölt Kondor-nekrológ kitér egy magnetofonfelvétel

vett... Most megvett egy csomó művet a Nemzeti Galéria, azt hiszem, ez is köztük van *Fekete nekrológ* címmel.<sup>9</sup> A fotogramkiállításon állítottam ezt ki, a Józsefvárosi Kiállítóteremben.<sup>10</sup> [...] Ezt a cikket letakartam saját negatívjával, ugyanakkorában. Amitől az egész fekete lett, ilyen diapozitív-negatív, ennyi az egész. Olvashatatlan, illetve ha felemeli az ember a negatívot, akkor olvasható. De hát így ez... untag elég elolvasni. Ha azt elolvasod, akkor tudod, hogy azonnal – ez tényleg mindenkit megdöbbentett –, hogy ilyen gyorsan, erre a célra használták föl. Mert én nagyon jóban voltam Kondorral, ez biztos. És az én pozícióm egy más pozíció volt, mint az általános, illetve egy más irányzatot képviseltem, és abban a rémületben, hogy Kondor halála rajtam keresztül ezt az irányzatot erősíti, ezt rögtön megakadályozandó kellett a nekrológban ezt közölni. Nem tudom, emlékszel-e, hogy ott, nem magukban a hangfelvételekben, hanem a többi kitételben... Rózsa Gyula írta ezt, emlékszel, hogy ott hogy van?<sup>11</sup> Hogy a percmberkéekkel nem árult egy gyékényen, meg satöbbi, ilyesmi stílusban... hogy ezt igazolandó. Én még ilyen mocskos baromságot életemben nem... hasonlót sem, a sajtótörténetben egyedülálló, hogy egy barátságot a halál pillanatában így megbélyegezzenek... illetve letagadni és megbélyegezni. Úgyhogy ettől az ember azonnal hanyatt-homlok menekül, mert ilyen esetben mit csináljak? Ágálni? Ez annál ízléstelenebb. Úgyhogy ez azért is nagyon piszkos volt, szinte lehetetlen ellene tenni. Lehetetlen a szarba benyúlni úgy, hogy ne legyen az ember keze szaros. Úgyhogy ez ezzel a helyzet. Ezért nekem ez az egész kérdés végzetlenül kényes. Erre a barátkozásra nekem intenzíven tíz évem ment rá, és nem intenzíven mondjuk 54-től számítva 72-ig, az tizenhét év. Ebből nagyon intenzív tíz év. Ami nem kevés egy életből.

**RA:** Egyébként a mi kérdésünk, ami a legjobban foglalkoztat bennünket, az egyik oldalról, az éppen Kondor helyének a meghatározása a magyar kortárs képzőművészet, hát nem tudom, hogy mondjam, skáláján. Ha így mondom, az nagyon egydimenziós dolog lenne, mondjuk inkább abban az érterben, amit a magyar képzőművészet jelent. Hogy ő ott milyen szerepet töltött be, és mivel te ennek a korszaknak az egyik legrepresentatívabb figurája voltál...

**EM:** Én abszolúte nem voltam reprezentatív figura abban az időben. Egyáltalán nem is lehettem...

**RA:** Én most a hatvanas évek végéről, második feléről beszélek.

**EM:** Akkor kezdtem én valamennyire lendületbe jönni, amikor valami lehetőségem támadt. Odáig abszolúte semmi lehetőségem nem volt, még reményem sem volt rá, hogy bármilyen megnyilvánulást tegyek.

**RA:** Hát én is 66-tól, az első hazai happening-kísérletektől számolom ezt.

**EM:** Igen, 66-ban jelent meg az a Valóság-cikkem,<sup>12</sup> aminek következtében hirtelen körém gyűlt egy társaság, ami egy ilyen zászlóbontás [volt]. A Valóság hozta, naivul, nem tudta, hogy ennek ilyen nagy következménye és visszhangja lesz. Hát ennek a következményei beláthatatlanok.

**RA:** Bennünket tulajdonképp két kérdés érdekelné konkrétan: az egyik az, ha elmondanád a személyes kapcsolatodat Kondorral, részben azt, hogy ismerkedtetek meg, milyen jellegű volt a viszony, esetleg milyen szakaszai voltak.

**EM:** Hát igen, ez érdekes, mind a három nagyon jó kérdés, erre lehet válaszolni.

**RA:** A másik kérdés pedig az...

**EM:** Túl nagy a téma, hát ez iszonyú, iszonyú... nagy téma. Hát, ha nem is tudnék tíz évet beszélni róla, de azért nagyon sokat. Van nekem néhány levelem is, ami véletlenül megmaradt, mert nekem abban az időben eszemben sem volt, hogy őrizgessem

értékelésére, amelynek hiányos összefüggéséből kiszakított szövegét »Egy Kondor dokumentum« címen ugyanazon a lapon, közlik. A »dokumentum« valójában nem más, mint részlet Kondornak egy baráti társaságban elhangzott, nem nyilvánosságnak szánt csevegéséből, ahol a velem folytatott telefonbeszélgetéséről mesél. A »dokumentum« (R.) szerint azt bizonyítja, hogy Kondor »nem alkudott és kötött üzleteket, akkor sem, ha bizonyos szempontból egy gyékényen látták felettebb kétes üzletfelekkel«. (R.) szemmel láthatóan abban a hiszében van, hogy nevetem M.-mé rövidítve és a minősítést egy többeszámmal föllehetetlen sokasággá tágítva már megengedheti magának a becsületbe vágó kitételeket. Nem kétséges, hogy ez a nekrológ és ez a fajta dokumentum-kreálás csak a közlő indulatait dokumentálja, s módszere az, hogy saját céljaira használja fel a helyreigazításra már képtelen halott egyetlen motívumát, amely egy 20 éves bonyolult baráti kapcsolat tetszőlegesen kiragadott pillanattörredékét tükrözi, töredékesen. Amikor Kondor emlékére a nekrológ tölem vagy bárkitől akarja megtszítítani, önkényesen és illetéktelenül korrigálja a halott életét. Ez nem csupán Kondorral szemben jogosulatlan és velem szemben hitelrontó eljárás, hanem egyben kapkodóan korai is. A féltelen ambíció kábulatában fogant támadás kicsinyességében is kegyelteséért. Tiltakozással azt akartam dokumentálni, hogy az élők méltóságának semmibevétele nemhogy mentené, de szükségképpen együtt jár vele.« Rózsa Gyula nekrológjának, a »dokumentumnak«, valamint Erdély 1981 körüli Kondorra való visszaemlékezésének (lásd 1. sz. jegyzet) részletei angol fordításban megtalálhatók Hornyik Sándor: »Other« *Revolutionary Traditions. Official Culture*, »Neo-Avant-Garde Art«, and *Contemporary Critical Practices* című írásához kapcsolódóan: *Parallel Chronologies. „Other“ Revolutionary Traditions. How Art Becomes Public*. An exhibition in newspaper format, editors and curators: Dóra Hegyi, Sándor Hornyik, Zsuzsa László, tranzit.hu (Tranzit Hungary Public Benefit Association), Budapest, 2011, 46–51. A témát érinti: György Péter: *A hely szelleme* (Recenzió, Klaniczay Júlia, Sasvári Edit [szerk.]: *Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme 1970–1973*, Artpool–Balassi, Bp., 2003), BUKSZ, 2004 tél, 332; online verziója az Artpool honlapján: [http://www.artpool.hu/boglar/sajto/buksz\\_gyorgyp.html](http://www.artpool.hu/boglar/sajto/buksz_gyorgyp.html).<sup>9</sup> Az 1978–79-re datált mű legutoljára kiállítva: *Világmodellek. Műtermi kísérletek és dokumentumok Kondortól napjainkig*, Magyar Nemzeti Galéria 2012. november 30 – 2013. április 28.

<sup>10</sup> *Fotogramok*, Józsefvárosi Kiállító, Budapest, 1979. február 2–28.

<sup>11</sup> „...igen erősek kell lennie annak, aki kitaszítottága ellenére megnézi, kikkel együtt kitaszított, s akkor sem vállalja a közösséget a pillanatemberekkel, ha ezekkel a pillanatemberekkel egy nevezőre hozzák. Alább dokumentumot közlünk; nyers, kamaszosan szabadszájú, széplelkeknek ismét fájdalmat okozó Kondor-dokumentumot arról, hogy Kondor nem alkudott és nem kötött üzletet; akkor sem, ha bizonyos nézőpontokból egy gyékényen látták fölötte kétes üzletfelekkel; akkor sem, ha a kétes üzletfelek dicsőítették, s akkor sem, ha leárolózták.» (R.) [Rózsa Gyula]: *Kondor Béla 1931–1972.*, i. m.

<sup>12</sup> *Montázs-éhség*, Valóság, 1966/4, 100–106.; újraközölve: *F.I.L.M. A magyar avant-garde film története és dokumentumai*, szerk.: Peternák Miklós, Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1991, 139–152.; E. M.: *A filmről (Filmelméleti írások, forgatókönyvek, filmtervek, kritikák). Válogatott írások II.*, összeállította: Peternák Miklós, Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám – Intermedia, Budapest, 1995, 95–104.; online verzió: *Mozgókép-kultúra és médiaismeret szöveggyűjtemény*, szerk.: Gelencsér Gábor, Magyar Elektronikus Könyvtár, 1999-01-27, MEK-00125.

a leveleket. Most tényleg találtam vagy négy levelet, amelyeket egyszer Miskolcra kaptam, a miskolci műhelyből...<sup>13</sup>

**RA:** Feledy [Gyula]...

**EM:** Feledy, igen, én is lenn voltam ott néhányszor.

**RA:** A második kérdés pedig az lenne, hogy hogyan lehet értékelni ma megítélésed szerint Kondornak a magyar avantgárdhoz való viszonyát? Részben akkor hogy nézett ez ki, belülről, részben meg ma hogy ítélted meg?

**EM:** Ez az utolsó kérdés, ez nehéz. Az előző kérdések könnyen megválaszolhatóak. Ez a magyar avantgárddal való viszonya...

**RA:** Éppen a viszonyoknak a komplikáltsága...

**EM:** Ezt még nem gondoltam át, ez is érdekel a legjobban a kérdések közül. Igazán nem gondoltam át, itt egy állandó huzavona van, és nagyon meglepődtem azon... Kezdjük a végén, jó? Mert aztán visszamenőleg, amit most mondok, azt gondolom, hogy a többi majd ezt magyarázza. Nagyon meglepődtem azon, hogy a fiatal generáció egyszerűen teljesen vak Kondor művészetére. Szóval azok, akikkel én kapcsolatban vagyok, azok számára ez az életmű korántsem olyan jelentős, mint valójában. Úgyhogy én a fiatal avantgárdistákkal... talán a Károlyi Zsiga az egyetlen, aki magában, azt is szemérmesen, valami megbecsülést rejteget, azt hiszem.

**RA:** Mi lehet ennek az oka?

**EM:** Hát egy borzasztó rejtélyes ügy, és itt mindig az az érzésem, hogy csak igazságtalanságokat mondhatok. Mert azt előre kell bocsátanom, hogy Kondort én egész kivételesen zseniális – általában, [mert] nem hiszem, hogy festő vagy költő vagy zenész, hanem egyszerűen zseniális – képességekkel megáldott, megátkozott emberként ismertem meg, ami szinte minden pillanatban megnyilvánult, teljesen mindegy, hogy miben. Akár beszélgetésben, akár járásban... szóval ez mindenben átüt. És nekem is van egy olyan érzésem – mint nemcsak velem, hanem még sok más tehetséges emberrel, akit ismertem –, hogy a legjobb képességei tulajdonképpen nem bontakoztak ki, mert olyan örületes egzisztenciális következményei lettek volna, hogyha kibontakoztatták volna, amit senki nem mert megkockáztatni. Ilyenek szerintem Vigh Tamás vagy a Schéner Mihály, akivel szintén egy ideig egy pályán mozogtunk. Akkor két-három kiállítását betöltötték vagy másik két-három pályázatról kivágták, mert olyan... talán nem is tudatosan, de akkor elkezdtek gondolkodni, hogy jobb lesz azt abbahagyni és kitalálni valami olyat, ami még éppen elmegy. Hát Schéner akkor a népművészet, a huszárok felé fordult. Schénernek is – akit szintén érdemes megkérdezni Kondorról, mert az is egy nagyon eleven viszony volt –, mondjuk az avantgárd töltése borzasztóan erős volt. Hát olyan zseniális ötleteket talált ki... Én egyszer egy kiállításon opponense is voltam, amelyik – hogyha ma csinálná azt a kiállítást – ma is ugyanolyan friss és erős lenne, mint akkor volt. Hát akkor egyenesen abszurdum volt. Ez csak zártkörű klubban volt a Fiala Művészek Klubjában,<sup>14</sup> de aztán, amikor ezekből nagyobb kiállítást akart, éppen Kondor volt benne a zsűriben meg Csohány [Kálmán], aki azt mondta, Misi, ne, ne, hát ezt ne csináld. És akkor még

kétszer megpróbálta, aztán eszébe jutott, hogy a mézeskalács is szép dolog. Tehát, isten tudja, hogy milyen önmanipuláló tevékenység... Ugyanakkor ezek az emberek mind rengeteg alkoholt fogyasztottak. Schéner, Kondor, Csohány, az egész társaság, ami igen költséges... Vigh Tamás, ő is, neki meg egy nagy jóléte volt már kialakulóban, sok megbízása, családja, satöbbi, de hát mondjuk ezek példák, mert olyan nagyon sok tehetséges ember azért itt nem volt, de ami volt, az szerintem így járt. Ezt az életformát nem lehet fönttartani egy húszforintos zsebpénzből. Ez rengeteg pénz, és ezt a rengeteg pénzt viszont úgy nem lehet megkapni, hogyha valami olyan dolgot csinál, ami a pillanatnyi kultúrpolitikai plafonba ütközik. Azt könyörtelenül visszavetik, visszaverték. Még most is verik vissza, de mondjuk azért egyre inkább kiderül... Na most ezért is volt az én viszonyom furcsa Kondorral, mert neki mindig rengeteg pénze volt, nekem meg semmi, illetve tizenkét forintos zsebpénzem volt, és mondjuk együtt ittunk, úgyhogy én neki elittam egy vagyonát, úgy is lehet mondani, hát egy pár hektolitert, pár litert kifizetett nekem, az biztos. Egyáltalán, hogy azt megtudtam, mi az az alkohol, azt Kondornak köszönhetem. Mert azt mondhatom, hogy köszönöm. Abban a speciális helyzetben vagyok, hogy ezt megköszönhetem, mert szerencsére egy korai májgyulladásom, hepatitiszem megakadályozott abban, hogy minden nap igyak, úgyhogy csak minden második nap ittam. Így aztán nem haltam bele, mint a többiek. De nem álltam, volt olyan időszak, amikor nem álltam tőle messze. És a Schéner, az is az utolsó, végső állapotból került vissza, egy ilyen epe... Úgyhogy itt az alkohol központi helyet foglal el, arra föl hívom a figyelmet, mint életforma, mint attitűd, és mint válasz egyfajta helyzetre...

**RA:** Védekezés.

**EM:** Védekezés, nálam védekezésként működött. De mondjuk a Huszárik [Zoltán]-nál meg ezeknél már a végén nekem úgy tűnt, hogy azért kapnak pénzt, hogy igyanak, mert annál előbb mennek el a francba. Ez egy gyilkolási forma. Nekik minden egyes fillér, amit kaptak, az egy gyilkosság volt, így szépen sikerült is kiirtani őket, ezt a réteget, beleértve a Pilinszky [János]-t, aki mikor megismerkedtünk, abszolúte nem volt iszákos, és a halála előtti tíz évben ő is iszákos lett. Neki egy kis gin, az már egy nagy dolog volt, hogyha belé lehetett... a végén már úgy ivott, mint a gödény, meg is halt. Teljes örület, ami itt folyik, folyt ebben az ügyben. Tényleg, ez mintha egy lezárt korszak lenne már... Nem is tudom, éppen ma telefonált az Ágh Pista – akit szintén

<sup>13</sup> Az Erdély-hagyatékban ma több Kondor-levél található, dátum nélkül. A miskolci grafikai műhely Feledy Gyula alapította.

<sup>14</sup> Schéner Mihálynak 1968-ban volt kiállítása a Fiala Művészek Klubjában (Artportal szócikk). Pillanatnyilag nincsenek ismereteink arról, hogy itt Erdély milyen „opponensi” szerepet töltött itt be. Erdély rendezte Schéner Mihály kiállítását a Csók Galériában, amely 1969. július 4-én nyílt meg. (Lásd Mazányi Judit: *Beszélgés Schéner Mihállyal = Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben*. Kiállítási katalógus. Képzőművészeti Kiadó – Magyar Nemzeti Galéria – Ludwig Múzeum, Budapest, 1991, 107.) A kiállításához kapcsolóan Erdély Schénerről írt szövege megjelent: E. M.: *Művészeti írások (Válogatott művészetelméleti tanulmányok I.)*, szerk.: Pternák Miklós, Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1991, 81–84.

érdemes megkérdezni, aki szintén nagyon benne volt Kondor szűk körében<sup>15</sup> –, és azért gondolom, hogy ennek a korszaknak vége van, nagyon berúgott, és... telefonált, tehát reflexszerűen beugrik neki, a nagyon-berúgásnál, ez az emlékkör.

**RA:** Na, most egy pillanatra hadd térjek vissza, ha jól értettem, az előbb valami olyasmit mondtál, hogy Kondor azért nem futotta ki igazában a formáját.

**EM:** Ezt nem így fejeztem ki. Nem bontakoztatta ki teljesen a benne rejlő képességeket, mert szerintem ritka világnagyság.

**RA:** Igen, na, most ez azt jelenti, ahogy az előbb Schénerrel vagy Vigh Tamással kapcsolatban sejtetted, hogy kompromisszumokat kötött, vagy hogy nem hagyta... .

**EM:** Kondor ennél sokkal finomabb ember volt. Ő odáig el se ment, hogy kompromisszumot kössön. Hát ezt is nehéz mondani, ő tíz lépéssel előre már tudta, hogy ha ebbe az irányba megy tovább, az kompromisszum lesz. Tehát ő soha nem ment odáig, hogy az kompromisszum legyen. Sokkal korábban letért egy oldalra, oldalvágányra, ami ugyan egyáltalán nem esett be a fő vonalába a kultúrának, de egy párhuzamos... .

**RA:** Szóval konfrontációt nem akart vállalni?

**EM:** Igen, mondjuk volt, a korai időszakában volt neki konfrontációja.<sup>16</sup>

**RA:** Igen, ez ismert.

**EM:** Sőt, az ő fellépése számomra a mai napig is úgy tűnik, mint egy abszolút avantgárdista magatartásra jellemző, teljes váratlansággal megjelenő... . Hát, azt ti most már nem tudjátok elképzelni, de abban az ízlésvilágban, amely Kondor fellépésekor volt, a Kondor munkássága, az egy teljes abszurdum volt. Ettől is barátoktunk össze, mert a bennem mozgó, ez az avantgárd meggyőződés – mondjuk így, nagyon felületesen –, annak borzasztóan tetszett, hogy hogyan tud valaki ennyire, hogy tudja magát ennyire függetleníteni a pillanatnyi ízléskánontól, mint ahogy az neki sikerült. Mert abban az időben óriási csata folyt a Bernáth [Aurél]-féle posztimpresszionista világnak az elismertetéséért. És akkor még Csernus [Tibor], aki szintén nagyon jó barátom volt, és ebből még konfliktusok is adódtak, mert én akkor Csernussal együtt jártam, és közel is laktunk, úgyhogy vele is nagyon sűrűn összejártam... . Azt hiszem, először Kondorral... . Ezt nem tudom pontosan, hogy először vagy másodszer, de legelőbb, még akkor nem voltunk jóban, és akkor találkoztunk. Nem tudom, tudod-e, hogy nagyon elálló fülei voltak Kondornak, de a fényképen látszik, ami nem adott neki egyáltalán komikus külsőt, ezt is nagyon ügyesen megoldotta, de viszont egy meglehetősen lelki terhet, azt adott. Az első emlékem Kondorról, hogy Sylvester Kati... . Nem tudom, tudod-e, ki az, Csernus felesége volt, nagyon jó festő volt, és a diplomamunkája alkalmával egy házibuli volt Csernuséknál, ahol szembekötösdit játszottunk. Én voltam bekötvő, és valamit megfogok, és mi az? A Kondor füle. [...] Ez az egyik legelső emlékem Kondorról. Abban az időben én... . Tulajdonképpen egy másik barátommal együtt volt katona, egy zeneszerzővel, [aki] már régen külföldön él,<sup>17</sup> és az mondta nekem, hogy egy borzasztó furcsa palival volt együtt katona.

Mondom neki, hát hozd el, el is hozta, és borzasztó furcsán viselkedett. Tényleg, már a viselkedése csodálkozást... .

**RA:** Ez Kondor melyik katonasága idején történt? Ötvenhat?

**EM:** Nem, ez a korai... .

**RA:** A sorkatonai szolgálat?

**EM:** Igen. Ötvenhatban meglépett [a barátom]... .

**RA:** A felkelés alatt nem volt Pesten.

**ÚG:** Leszerelték.

**EM:** Nem tudom, a felkelés alatt arra emlékszem, hogy együtt állunk az Engels téren, és forog egy szovjet tank az amerikai követség előtt, mindenki rácsimpaszkodik, és azt kiabálják, hogy „Segítsen az ENSZ”. [A tank] körbe forog, mi meg ott állunk ketten, és néha [...] az ágyúcső felénk forgott, és hát mosolyogva néztük ezt. Egyszer csak ránézek Kondorra, látom, hogy gyertyafehér. De hát ez még az első napokban volt. Úgyhogy én tudom is, hogy mikor jött haza, akkor a Pozsonyi úton laktak, és egyik nap, akkor már elvette [feleségül] Kaufmann Ágit, és akkor egyik nap hazaállított, hogy ez neki elég volt. Leszerelték-e, erre nem emlékszem. De ez viszont nagyon jelentős tapasztalat volt, mert ilyen hófehérnek még nem láttam életemben, mint abban a... . Nem tudom, hogy az a félelem, vagy mi, de hát szóval nagyon furcsa érzékenységek voltak benne. Váratlan... . Azt nekem sose árulta el például, hogy ilyen... . Egyáltalán legelőször, még a legelső ivásunk alkalmával valamit említett a szívével kapcsolatban, de aztán erről soha többet nem beszélt. A felesége viszont annál többet. De az se ilyen végletes formában. Csak mintha az alkohol lenne a baj, nem egy eleve súlyos szervi szívbaj, ez így nem tudatosodott bennem. Na, mostan akkor így ismertem meg, ezt most már elintéztük, illetve hát megismerkedtünk.

**RA:** Ez mikor volt? Ötvenkettő?

**EM:** Ötvennégyben.<sup>18</sup> Akkor harmadéves volt a főiskolán, amikor megismerkedtünk, körülbelül akkor dobták ki... .

**RA:** A festőszakosztályból... .

**EM:** A festőszakosztályból. Amikor az első pár találkozás alkalmával... . Akkor ez még nem volt barátság, néha találkoztunk, beszélgettünk össze-vissza, részegen. Az is nagyon érdekes volt, hogy föltűnt nekem, hogy ő tökrészezen beszél, és teljesen érthetetlen, hogy mit beszél, de az bizonyos, hogy volt valami sajátos rendszer ebben az örült beszédben. [A] van benne rendszer tipikus esete volt ez, és nagyon nehéz volt kiismerni a gondolkodásmódját. A beszéde, az valahogy hihetetlen furcsaság volt, hát az-

<sup>15</sup> Vö.: Ágh István: *Kondor-memoár*, Magyar Nemzet, 1989. február 25.

<sup>16</sup> Erdély esetleg Kondor 1960-as Fényes Adolf terembeli kiállítására utal, amelyet három nap után bezártak.

<sup>17</sup> Hajdu András Izraelben élő zeneszerző, aki Kondort annak akkori jó barátján, egy bizonyos Kis Jánoson keresztül ismerte meg a katonaságnál: „A muzsikosokat és a festőket (az akadémiairól stb.) behívták egy külön, nyári kiképző táborba, azzal a címmel, hogy minden nyáron csinálnak egy hónapot, és akkor nem kell katonai szolgálat. Erről Kordály aztán lebeszélte őket, úgy hogy csak egy évig tartott.” (Beke László, SZA és mások beszélgetése Hajdú Andrással, 2007. július 2.).

<sup>18</sup> A Beszélő 1999/1. számában megjelent interjúbán (lásd az 1. sz. jegyzetben idézett mű, 105.) Erdély 1953 körülre teszi megismerkedését Kondor Bélával.

tán a költészetében ez nagyon jól kibontakozott, az elharapások és átugrások. Aztán mi történt? Aztán az történt, hogy énnekem a családi életem fölborult, és egy depressziós állapotban egy pesti lakásba költöztem, ahol teljesen bezárkózva éltem. És akkor egyszer csak oda beállított, ebbe a lakásba, és azt mondta, hogy menjek le vele. Én akkor alkohollal nem éltem, egyáltalán nem, lementem inni és tényleg éreztem, hogy az első féldeci után valahogy nem látom olyan tragikusnak a helyzetet, mint addig. Ebben volt – azért mondom, [mert] énrajtam, mondhatni, iszonyú sokat segített [...] – egy ilyen gyógyterápia. Látogatások lettek ebből, elég sűrűn, egy héten egyszer-kétszer járt oda, ez így ment évekig, és mondta a maga, számomra iszonyú dumáját. Hát én alig bírtam ki az ő verseit. Én mondjuk [egy] viszonylag kis ügytől voltam olyan nagyon letörve, és ő mondta a saját, iszonyú pokoli életét, nőügyekre gondolok itt, ami iszonyú... Én nagyon szolid ember voltam, és még ilyen ördögi szörnybeszédet életemben nem hallottam. Úgyhogy egyik csodálkozásból, rémületből a másikba estem, amit nem is nagyon lehet alkohol nélkül elviselni. Tényleg a pokolnak a kénköves bűze ömlött ebből a beszédből, ugyanakkor [ezzel] borzasztó kontrasztban volt a viselkedésének a nyugalma és a hirtelen elkomorulásai. Szóval ez nem hatott úgy, mint valami züllöttség, hanem [az] iszonyú korszellemnek a... ami aztán később mindent elárasztott. A hatvanas évek elején ez mindent... A *Megáll az időben*<sup>19</sup> ezt kicsit lehetett érezni, de hát az egy gyenge kis valami... de nekem ezek voltak az első híradások valami egészen más életformáról, pont Kondor részéről.

**RA:** Ezek a beszélgetések annak idején csak, mondjuk, az élet dolgai körül forogtak?

**EM:** Eleinte elsősorban az élet dolgai körül. De hát persze konkrét művészi dolgokról is folytak, ezt állandóan fűszerezte, mert [...] a Bernáth-i, ahogy ő nevezte, a „Bernáth–Csernus-féle nyakkendő festészetnek” a kritikájával állandóan... És akkor elkezdte hozni a verseit. Én is abban az időben kezdtem ezt az irodalmi tevékenységet, és előhozta a verseit, amiket nagyszerűnek találtam, még most is. Szerintem ez megint csak a csatornáknak a merevségét...

**RA:** Ne haragudj egy pillanatra, hogy közbevágok, mert az időpontok fontosak: tehát ez még mindig a főiskolás évekre vonatkozik?

**EM:** Igen. Aztán amikor bementem [egyszer, 1956-ban] a főiskolára, akkor rajzolta a *Dózsa-sorozat*ot, azt megnéztem, azon is nagyon meglepődtem. Hirtelen egy ilyen leonardói attitűddel betörni a posztimpreszionista... hát tudod, milyen, ezek a... Még Csernus tehetsége se bontakozott ki, csak mit tudom én [...] mert egy kis narancssárga ernyőt ráfesteni az egyik műcsarnoki kiállításon az egyik képre. Ez olyan nagy, iszonyú botrány volt, az impresszionista hatás, nem volt rajta semmi szocialista, csak egy utcakép, ahol narancssárga ernyők voltak. Űde volt, valahogy kicsit nyugatos is. Szóval teljesen vacak... Én viszont Bokros tanítványa voltam, illetve a főiskolát otthagytam [1947-ben] pont azért, mert elkezdett szocreálizálni, és utána Bokros-Birman

[Dezső] műtermébe jártam. Nekem teljesen más fogalmaim voltak, egyszerűen nem is értettem, hogy mi összefüggésben van az egész ügy... Csernus [...] tetszett, mert irtózatos képességeket mutatott, de hogy a művészetnek az aktuális problémájával mi összefüggésben van? [...] Én is élveztem, ahogy lefestett Csernus egy... a badacsonyi kishotel, az volt a címe: *Badacsonyi szálloda* – [az épület maga] még most is ott áll, mindig nézem –, és ezt kiállította a Műcsarnokban, amiből akkora botrány lett. Mindig tódultak oda az emberek. Elképzelhető, hogy micsoda feneketlen... Az is olyan volt, mint az avantgárdizmus, úgyhogy azért mondom, hogy az avantgárdizmus mindig a kontextustól függ elsősorban. [...] Talán most így lehet a kínaiaknál, vagy mit tudom én... [...] De itt, itt ugyanezek az emberek intézték ezt, [akik] mai napig is intézik, ez a furcsa. Aradi Nórak és satöbbi. Ez nem egy valami régi, kihalt generáció, hanem szinte majdnem ugyanazok. Ebben olyan folytonosság van... Azért nem érzem én, hogy különösebben sokat javult volna a helyzet... csak ezek engedmények, és nem javulások. Az engedményeket viszont, azt tudod, mikor szokták tenni. Mikor muszáj.

**RA:** És főleg: az engedmények visszavehetőek. [...]

**EM:** Igen. Az engedmény olyan dolog, ami nem helyes ugyan, de megengedjük. Tehát olyan, mint a kimenő a börtönből. Vagy mit tudom én... vagy a katonaságtól. Szabadság. Szóval nincs benne egy átélt más meggyőződés. Mondjuk, énnekem kezdettől fogva... Ötvenhatban csináltam is olyan dolgokat,<sup>20</sup> művészeti téren, rögtön, amik az első happeningeknek tekinthetők világszerte, mert a Kaprow-é is ötvenkilencben volt<sup>21</sup> – ezt majd más alkalommal... –, amit szintén Kondor érdeklődéssel, de egy kicsit, tudod, úgy nézte ezeket a dolgokat, mint a tyúk a piros kukoricát, ez a [helyes] kifejezés. És egyszer Németh Lajos, aki ezen nagyon mérgeződött, le is rántotta a társaságomban, mert ő is gúnyolódott ezeken a hülyéskedéseken. Aztán, amikor Németh Lajos egy kicsit túlmélt a határon, akkor rászólt, hogy Lajos, csak hallgass, mert nem lehet tudni sose, hogy miből lesz a... mi is?

**RA:** Cserebogár.

**EM:** Igen, valami ilyesmi. Az, hogy az utolsó években bizonyos fokig úgy eltávolodtunk, ennek volt a következménye, ugye, mert mondjuk barátilag nem távolodtunk el, így érzelmiileg, az a furcsa, csak annyira mindig vitába torkolt az együttléltünk, hogy kényes lett ez a kérdés. Na, mostan [...] hol tartottunk, melyik volt a másik kérdés? Téged az érdekel, hogy ez művészileg hogyan jelent meg. Ja igen, [...] Csernusék. Ilyenre emlékszem, hogy Vigh Tamás mesélte nekem, hogy „a te haverodat kiszűrték”. Mert valami oklevelet adott be Kondor, hogy pénzt keressen. Ez már negyedéves korában volt, vagy már a végzés után, és kiszűriz-

<sup>19</sup> Gothár Péter filmje, 1981.

<sup>20</sup> Erdély itt a később *Őrizetlen pénz az utcán* címmel oeuvre-jében művészeti akcióként nyilvántartott, 1956 októberének végén több művész társával közösen a Magyar Írók Szövetsége égisze alatt lebonyolított, jól ismert pénzügytési akcióra utal.

<sup>21</sup> Allan Kaprow 1959-ben a New York-i Reuben Galériában rendezte meg *18 happening 6 részben* című happeningjét.

ték. [Az oklevelet] telerajzolta emberekkel, meztelen emberekkel, akkor ez nem volt divatban, mert akkor ilyen sólymokat vagy mit kellett [tenni] az oklevelekre. És Vigh Tamással találkozom, és ez jellemzi a dolgot, azt mondja: „hát a te haverod beadott valami oklevél-tervet, benne voltam a zsűriben, azt hittem, hogy valami vidéki öreg rézmetsző csinálta, nem egy fiatalember” – mondta lesújtóan. Ebből látszik, hogy kicsoda iszonyú... Pillanatnyilag Vigh Tamás nagyobb tisztelője Kondornak talán, mint én, viszont egyáltalán nem vette észre, ebből látszik, ebből az esetből. Én Vigh Tamással együtt jártam szobrászatra, és tudom, hogy nagyon jó ízlésű, nagyon kiváló képességű ember, de ilyen örült vakság, hogy azt mondja, hogy egy vidéki öreg rézmetsző munkáinak látta ezt abban az időben! És nagyon nagy hangsúlyt akarok erre tenni, mert szerintem minden kor ilyen. Nemcsak a kor ilyen, hanem a korok ilyenek. Hogy abszolúte vakok az értékes új dolgok iránt. Szinte az az, ami vakfoltjára esik minden kornak, ami jó... vagy mondjuk, együtt járnak. Na és akkor, hát persze, ez a bizonyos leonardói stílus, ebben Rouault is benne volt, sokáig, amikor Albertfalván lakott, a Vegyész utcában, akkor festette az első kis képeit, azt a párt...

**RA:** Az *Emberpárt*.

**EM:** A szárnyas figurákat. És akkor nagyon csodálkoztam, én is, hogy hogyan lehet ilyen függetlenül és ilyen csúf képeket festeni. Mert hát ez, ha megnézzük, se színe, se formája nincs, de abszolút független valami. Semmi, egyáltalán semmi áthallás nincs, egyedül Rouault. Akkor sem ismertem annyira, csak később jöttem rá, hogy egy rouault-os indíték van benne, meg cézanne-os azért a színezésében, satöbbi. És az is nagyon érdekes, hogy Kondor egy hihetetlenül művelt ember volt, és ez nem látszott rajta. Azt úgy titkolta, mintha...

**RA:** A műveltségére szeretném, ha még visszatérnénk. De hadd kérdezzek közbevetőleg valamit: ennek a *Dózsa-sorozat*nak, ennek a diplomamunkának az aktuálpolitikai jelentése mennyire volt akkor...

**EM:** Ez utólag... mert *Készülődés a forradalomra*, ugye erre gondolsz?

**RA:** Például. De hát az egész sorozat egy nagy, szinte azt lehet mondani, politikai röpirat.

**EM:** Hát akkor szinte kötelező téma volt a Dózsa. Mindenki a Dózsát írta, Juhász Ferenc, mindenki a Dózsával foglalkozott.

**RA:** Na, most ez világos is, de éppen az az érdekes ebben, legalábbis az utókor, a mi számunkra, hogy egy ilyen műnek a döbbenetes hatása, vagy a felkavaró hatása, talán ez a legjobb kifejezés, egyszerűen stiláris újítás...

**EM:** Számomra a stiláris újítása volt a döntő. Politikai dolgok, az ugyanúgy hullámmozott, a politika az nem egy ilyen éles dolog soha, a politika, amikor ötvenháromtól kezdve ötvenhatig ide-oda, sose tudta az ember, hogy hol tart vagy mi a csuda, az biztos, hogy mindenesetre ez a Dózsa ma úgy látszik, olyan volt, ami... Mondjuk nekem eszembe nem jutott volna Dózsáról egy nyikkanást se tenni. Az én attitűdömtől ez akkor és most... talán most már kevésbé, de hát egész máshonnan jövök.

**RA:** Úgy érted, hogy túlságosan sok volt a kötődés a...

**EM:** Egy agyonrágott, agyonrágott...

**RA:** ...hivatalos ideológiához?

**EM:** Ez egy ilyen kincstári téma, de úgy látszik, mégis ez tudott a legtöbbet felvenni abból a kor-érzetből. De szerintem Kondornál is öntudatlan volt. És Kondor nem is volt politikailag...

**RA:** Na most félre ne értsd, én nem azt mondom, hogy ez egy politikai szándékok által vezérelt valamilyen tudatos allegorizmus volt, mert hiszen erről nincsen szó, hanem arról van szó inkább, hogy az egész... Ha az ember megnézi ezeket a lapokat, akkor ezeknek a műveknek az értékszerkezete olyan, hogy sose lehet pontosan megállapítani, hogy a parasztvezér, amikor a ceglédi beszédét tartja, akkor lánglelkű forradalmár-e vagy sötét manipulátor.

**EM:** Igen, ez Kondornál végig így van. Nem tudom, ismeritek-e azt a rajzát, amivel mondjuk a politikai ironiája kifejezésre jutott. Ez egy ilyen felvonulás, azt hiszem, tanácsköztársasági, vagy mi, mindenki visz egy táblát, rá van írva, „Adjátok helyeteket át másoknak”. Ismered talán ezt a rézkarcot.<sup>22</sup>

**RA:** És hát ugyanez megvan a *Tüntető nők*ben. Az egész formailag legalább, illetve a címe és a témája alapján minthogyha valamilyen népiünnepély, politikai népiünnepély lenne, „Soha többé” [feliratú] táblákkal, és a hölgyek bikiniben vannak, és meztelenül vannak, és...

**EM:** Igen, igen, ez abszolút ironikus és nagyon sokrétű szemlélettel rendelkezett, és azt hiszem, az is baj, hogy mostan oly nehezen értik, mert nagyon leszegényítik egyarcúvá. Az első kiállításon, ami a Nemzeti Galériában volt,<sup>23</sup> hát az egész botrányos volt a számomra, abszolút nem ismertem rá Kondorra. A föliratok, az idézetek megválasztása is olyan manipuláltan elvette pont ezt a sokrétű ironiáját, és egy olyan rendes kis mesterként... A benne lévő feszültség és robbantó erő teljesen le volt róla esztorgályozva. [...] Énnekem ezek az emlékek vannak az agyamban, hogy ugyanakkor, mivel került a konfrontációt, mégis tulajdonképpen sikerült a konfrontációt... kikereste magának azokat az elemeket, amelyek egyvalamiképpen egyeznek az ideológiával, ha nem is redukálta magát arra, de kikereste magának, például azt, hogy ő hát proletár származású, ugyanúgy az Illatos útról, mint Csernus. Ugyanaz az Illatos úti eresztés. Egyrészt. Másrészt egy furcsa vallástalanság, nem is mondom, hogy ateizmus, hanem egy furcsa vallástalanság, ami később valahogy a visszájára fordult. Emlékszel arra, hogy a keresztés, a „Bádokkrisztus”... Szóval valahogy benne van ez a kettősség. Ezek között egy lebegést tartott, az nekem nagyon furcsa volt, hogy elkezdett ilyen szárnyas embereket festeni. [...] Az én szüleim okkultista könyvtárral rendelkeztek, okkultisták is voltak. Egyszer beállított ide egy üveg borral, és azt mondta, hogy hadd nézze meg ő ezt a könyvtárat.

<sup>22</sup> *A Tanácsköztársaság emlékére*, rézkarc, 1958. Felirat: „Add át helyedet másoknak”

<sup>23</sup> *Kondor Béla emlékkiállítás*, Magyar Nemzeti Galéria, 1974. május 18 – december.

Be is vette magát ide föl, és a Swedenborgot meg a többieket, ezeket olvasta. Nem tudom, hogy..., [de] körülbelül ebben az időben jelent meg ez a szárny-ügy. A Swedenborg-könyvem<sup>24</sup> el is tűnt. Azért nagyon mérges is vagyok, mert azt odaadtam neki, egyszer vissza is adta, és amikor visszaadta, akkor tűnt el. Tehát nem... ez olyan ritkaság, hogy az...

**RA:** Ez azért nagyon érdekes, amit mondasz, mert én most speciálisan egy olyan művel... [itt az eredeti gépiraton is kihagyás van]

**EM:** ...hadd őrizze valahol ezt a verekedést közte és köztem. Sok ilyen nagyon brutális ügy volt ebben a barátkozásban. De ez speciálisan nem volt brutális, ez nagyon szép verekedés volt. Tudniillik volt nála egy házibuli, ahol sok Kossuth-díjas meg mit tudom én, miféle, mondták nekem, hogy ott lesz egy csomó Kossuth-díjas... Ő a házibulikat úgy szokta megoldani, hogy előtte berúg, Tökéletesen berúg, és végigalussza. Mire megérkeznek a vendégek, ő a három szoba közül, a Bécsi utcában, az egyikben aludt rendszerint. És akkor a többiek meg a másik két szobában. És egyszer csak hallom a Kaufmann Ágit, hogy „Miki! Miki!” Megyek ki, látom, hogy Kondor rugdalja bele a kályhába, az égő express heating kályhába. Tudod, mi az az express heating? Az a kokszos kályha. Rugdalja bele és füstölög, mert estélyi ruhában volt Ági, és ott füstölgött, és csak állja körül a sok marha, és senki nem lépett közbe. Erre én odarohantam és fogtam Kondort és így rohantam vele a másik szobába, ahol aludt addig, és a szelonyra valahogy letettem. És úgy feküdtem rajta lihegve, és ő olyan kedvesen azt mondja, hogy „na mi van, Miki, hogy vagy?” Úgy alattam, de majdnem hálásan. Ez volt az érdekes, mert nyilván ő se akarta azt, ami ott történt, csak az bosszantott, hogy ezt a sok állat ott, aki nem lép közbe ilyenkor, hanem nézi, mint a csemegét. És azután következő nap érkezett meg azzal a másfél literes palackkal, erre határozottan emlékszem, és kezdte olvasni, bár már máskor is volt közöttünk ilyen könyvcseré. Utolsó alkalommal, amikor fenn voltam, pont egy héttel a halála előtt, akkor eladtam neki száz forintért, mert nekem se volt pénzem, valami intelligenciavizsgálati könyvet, és egy hét múlva meg akartam adni, mert kiderült, hogy olyan rossz könyv, hogy borzalmas, és föl akartam vinni neki, s akkor találkoztam Szentjóbby [Tamással], aki elkezdett velem hisztizni valami oknál fogva, és a Corsóban leültem és akkor halt meg. Lehet, ha előbb becsöngetek, nem hal meg. Mert hát ez, tudod, alvás közben... Hát ez nagyon bánt, ez a száz forint, úgyhogy azóta is tartozom neki. Ez a vacak könyv. Most mi érdekel még?

**RA:** Ezek a viták érdekelnének még, részben az, hogy ő mennyiben...

**EM:** Na igen, ő az avantgárdizmust abszolúte ellenezte. Az egészet. [...] Kurtág [Györgyöt] majdnem kirúgta, vagy szerintem ki is rúgta, nem voltam ott, csak mesélték. Tandori [Dezsővel] sem volt olyan viszonyban, ahogy ezt... És ezt nem is tudom, hogy mondhatom-e, én Nagy Lacit százszor jobban szerettem, mint ő, a költészetét. Ő azt mondta, az egy teljes vacak és undorodik illusztrálni. Akkor mondtam neki, hogy de hát Laci

kitűnő költő, de azt is elutasította. Szinte majdnem mindent elutasított. Egyedül Lakner [László] vagányságára láttam, hogy pozitívan reagál, de a Szabó Ákosnak... Nagyon szerettem a hatvanas évek közepén Szabó Ákosnak ezt az egyik saroktól a másikig való festészetét, azt is gyűlölte, mert hogy ez kínai, izé, pödörtecset-festő, és állandóan mindenkit szidott.

**RA:** Mi lehetett ennek az oka? Ha ez Nagy Lászlóra is igaz volt, akkor ez nemcsak az avantgárdra igaz, hanem akkor ez valamilyen általános kriticizmus. Magasra emelte a lécezt?

**EM:** Magasra emelte a lécezt, de egy kicsit rá is játszott. Az volt az érzésem. Na, most az érdekes, amikor Pilinszky [János] bekapcsolódott ebbe a barátkozásba. Mert én olvastam a Pilinszkytól a Kortársban az *Apokrifot*,<sup>25</sup> és addig egyáltalán nem hallottam róla, hogy ki ez a Pilinszky. És nagyon jó volt a vers. Én abban az időben összejártam a Kornissékkal, meg a Bartha Lali, egy ilyen kör volt, akkor hallottam az avantgárdról, ők mesélték el, mert el voltam zárva, én akkor nem tudtam az avantgárdról, még azt sem tudtam, ki az a Paul Klee, mert annyira hírzárlat volt. És akkor egyszer kérdelem a Kornisst, hogy van itt egy nagyon jó költő, Pilinszky, olvastam a verseit. „Jaj, a Jancsi, hát az hülye, hát ott lakik a szomszédban!”, mondja, „hát dehogynem ismerem, hát együtt alszik az anyjával, az hülye”. Mondom, azért mutasd be nekem. Abban az időben Pilinszky az idegösszeomlás fenekén volt [...]. Meg is ismerkedtem Pilinszkyval, hát tényleg egy ilyen hisztérikus, ványadt vénkisasszony volt tulajdonképpen, de iszonyú nagy eszű ember, szóval minden megjegyzése egy kristálytisza gondolkodásra vallott. [...] Emberi karaktere [viszont] borzasztó kikezdett volt, ami később nagyon megerősödött. És mondtam neki, hogy én összebarátkoztam Pilinszkyval, és mondtam, hogy azzal ő is, a Kondor meg akar. *Azzal* igen. És érdekes módon sokat csatangoltunk hármásban és Pilinszky mindig végigvihogta az egészet, hogy de érdekes is az élet, hát ilyen vad élet is van? És Kondor nagyon goromba volt vele, iszonyú goromba. De mégis *annak* a költészetét nagyon szerette. És *ezzel*, aztán, végül Pilinszky volt vele borzadályosan kegyetlen, mert a halála előtt nem volt hajlandó fölmenni hozzá. Erről tudtok?

**RA:** Igen. Ezt Bodnár<sup>26</sup> mesélte el. És annak mi lehetett az oka?

**EM:** Bosszúból. Bosszúból. Mert Pilinszky mindig nyafogott meg panaszkodott, és jön hozzám [...] egyszer, hogy „te, ez a Samu elviselhetetlen”. Kérdelem, mi baj. Azt mondja, most lementünk reggelizni a Corsóba, és mondom, hogy rosszul vagyok, és az egész életet úgy unom, és erre odafordul hozzá és azt mondja, „te János, akaszd fel magad!” A legkomolyabb arccal.

**RA:** Bodnár valami olyasmit mesélt, most hirtelen fejből nem jut pontosan az eszembe, de valami olyasmiről volt szó, hogy Pilinszky tulajdonképpen akkor futott nemzetközileg is be, Párizsban is járt, folyton külföldön volt.

<sup>24</sup> Nagy valószínűséggel Emanuel Swedenborg (1688–1772) *Menny és pokol* című művéről van szó (magyarul: Londoni Swedenborg Társulat, Budapest, 1909).

<sup>25</sup> A Csillag 1956. júliusi számában (67–69) jelent meg az *Apokrif* című vers.

<sup>26</sup> Bodnár György irodalomtörténész, a Németh Lajos – Kondor Béla baráti kör tagja.

**EM:** Ez nem igaz. '63-ban együtt voltunk először Párizsban Pilinszkyvel, ő is először volt, én is.

**RA:** Nem, ez '72 körül lehetett, a halála előtt...

**EM:** Hát akkor már mindenkinek széjjelfutott a karrierje, hát akkor már mindenki a saját ízét... taposta. Pilinszkynek nagyon bosszúálló kis természete volt, sajnos. És hát ezt vallotta is, hogy sérelmeket nem tudott megbocsátani, évekig hordozta magában. És mondjuk, ez is egy fontos aspektus. [*Itt az eredeti gépiraton is kihagyás van*] ...a néma, kopasz emberek... rengeteg kisfiú játszotta meg ezt a mélyen gondolkodó, néma embert, akinek semmi nem is volt az agyában. Ezt, mondjuk, a Jancsó-filmekben lehet látni. Most láttam az *Oldás és kötést*,<sup>27</sup> és ott folyton cigarettáznak, idegesen, nem lehet tudni, hogy miért idegesek, és végig így megy. Kondornál volt ez egyedül hiteles. Kondor is ugyanígy szívta a cigarettaját, mint Latinovits [Zoltán], ilyen idegesen, de nála ez hiteles volt. És mint utólag kiderült, egy szívbaj állt mögötte. Egy súlyos szívbaj, és egy meghatározott idő. Ez remek volt... annyira modoros, néha, bevallom, nekem modoroskodásnak tűnt, de mivelhogy sokszínű egyéniség volt, ez egyáltalán nem volt állandó, hanem inkább váratlanul tört rá. Attól volt hiteles. Hogy vihogva magyarázott, és egyszer csak ránézek, és abszolút komoly arccal ül a társaság közepén. És aztán megint, szóval ettől mindenki... olyan váratlanul tört rá ez a vészes komolyság, hogy teljesen kiszámíthatatlan volt. Nem lehetett tudni, hogy olyankor mit gondolt. És a legnagyobb sértések abszolút leperegtek róla. Sőt, majdnem hogy díjazta, kis kuncogással díjazta. Mert voltak olyan részeg fiúk, akik halálra igyekeztek sértegetni, de ő valahogy így élvezte... Szóval abszolút nem függött össze soha az ott történő dologgal, ez is érződött. Az a hirtelen támadt komolyság nem az aktualitásra vonatkozott.

**RA:** Hadd kérdezzek most valami provokatívat. Nem lehetséges, hogy Kondornak az avantgárdal kapcsolatos fenntartásainak hátterében...

**EM:** Nem fenntartás volt az, utálat.

**RA:** Finom vagyok... A többiekkel kapcsolatos utálatok és fenntartások most nem érdekesek, hanem most speciel az avantgárdal kapcsolatban, hogy amögött a művészi konceptusnak valami más jellegű felfogása rejlett? Vagyis az, hogy... A kérdésem ugyanis arra vonatkozik, hogy – úgy tűnik a művek még csak felületes vizsgálata alapján is –, hogy itt egy rendkívül szuverén mű- és művészet-konceptióval van dolgunk, és minden egyes műnél tulajdonképpen...

[*A szöveg itt megszakad.*]

↳ *Láng Eszter*

## Kondor, a tradicionalista modern

(*Forradalmár, próféta, melós –*

*Kondor Béla művészete.*

*Modem, Debrecen, 2012.*

*november 4 – 2013. február 17.)*

Az ötvenes évek végén pályára kerülő Kondor nem fokról fokra vált markáns stílusú alkotóvá, hanem hirtelen és korán magára vont a figyelmet már azzal, hogy a főiskola festő szakának impresszionista-posztimpresszionista felfogásába és alkotómódszerébe sehogyan sem tudott (feltehetően nem is akart) beilleszkedni. A festő szakról eltanácsolták: a pontosan kidolgozott rajzi megformálásra törekvő, a klasszikus iskolát, az európai tradíciókat követő felfogása erősen különbözött az ott megkövetelt festésmódtól. A kirúgástól a tehetségét korán felismerő Barcsay és Koffán mentette meg: nekik köszönhetően végül a grafika szakon diplomázott. De nem illett Kondor a kort jellemző és politikailag megkívánt szocialista realizmus vonalába sem. (Hogy ez milyen hamis és többnyire sematikus volt, arról a rövid emlékezetűek és a fiatalok közvetlen tapasztalatot szerezhettek a néhány éve szintén a Modemben megrendezett *Szocreál*-kiállításon.) Nem tartozott az avantgárdhoz sem, noha haláláig baráti kapcsolatot tartott képviselőivel, és tagadhatatlan, hogy találunk, ha nem is szándékolt hasonlóságot, de érintkezési pontokat munkásságában (Vajda Lajossal például). Az avantgárdhoz viszonyítva azonban Kondor „tradicionalista” volt, akkor is, ha „olyan ellenállást fejtett ki első pillanatban [ti. a kor hivatalos művészetével szemben], hogy azt most már visszamenőleg nem lehet elképzelni.” „Az a nagyon furcsa feszültség jellemezte a munkásságát, hogy a legerősebb tradicionalizmussal támadta ezt a viszonylag haladó, persze posztimpresszionista és realista irányzatot”, mondta róla Erdély Miklós. Tehát Kondor Béla úgy narratív és figuratív, hogy közben ellenáll a korabeli ideológiai rendszer esztétikai követelményeinek. Amit létrehozott, „egyáltalán nem avantgárd tartalmú”, a jelenség azonban, a gesztus – az eltávolodás révén – az, akkor is, ha ez nem előre, az új irányzatok (neoavantgárd) felé, hanem vissza, a múlt jeles, évszázadokkal korábbi mestereiig történt meg. Munkássága ily módon nem illeszthető be sem a hivatalos művészetbe, sem az ellenkultúrába, ha egyáltalán lehet ilyen markáns választóvonalakat húzni. De nem lehet. Mert ha negyven év nem volt arra elegendő, hogy kellő távolságból és önreflektív, kritikai módon kezeljük a szocialista realizmust, akkor az az érzésem, arra sem elegendő, hogy a kondori életművet és a többi, a hivatalos vonaltól eltérő vagy azzal szembenálló irányzatot helyre tegyük. Mert önmagában az ellen- és a szembenállás, szembeszállás megítélése is bizonytalan, ha nem történik meg az érzelemmentes, kultúrtörténeti, kritikai interpretációja a kor művészetének (noha történt már erre kísér-

<sup>27</sup> Jancsó Miklós 1963-as filmje.

let, hiszen Rieder Gábor például az 1949–1956 közötti időszak művészetéről írta doktori dolgozatát).

Kondor diplomamunkájától, a *Dózsa-sorozattól* kezdve ismeres grafikusként dolgozik, ösztöndíjakkal, Munkácsy-díjjal, külföldi (nyugati) tanulmányutakkal elismerve. Bár felvetik olykor, hogy emlékezete mára megfakult, ezzel nem értek egyet, hiszen hat éven belül két jelentős kiállítást is szenteltek munkásságának (katalógussal). Utóbbit most, a debreceni Modemben (a kurátor Hornyik Sándor). Hetven grafika és harminc festmény ad képet laza blokkokba tagolva tevékenységének legjelentősebb szeleteiről. A kiállítás címe pontosan idézi azokat a látómezőket, ahonnan Kondor a világra tekintett, tükrözve filozófiai, bibliai, képzőművészeti műveltségét, klasszikus és keresztény mitológiai ismereteit, irodalmi olvasottságát. Kiállított munkáiban létfilozófiai és hétköznapi alapproblémák jelennek meg: jó és rossz együttélése és ambivalenciája, férfi és nő viszonya (*Savonarola*, 1961), erőszak, agresszió, forradalom (*Vasutassztrájk*, 1958; *Tüntető nők*, 1968), háború, apokaliptikus vízió, elbukás és megtisztulás, ítélet, bűnhődés, üdvözülés (*Gyilkosság az Olympián*, 1972), kísértés, csábítás (*Szent Antal megkísértése*, 1966), de a boldogság igénye is (*Szerelemtár*, 1958), és nem utolsósorban a fizikai munka megbecsülése, amellyről ma viszonylag ritkán ejtenek szót (1963-ból az *Emlék az üvegyárból* és a *Család – Fantasztikus üvegyár*; *Építők*, 1968) – éppen ezért tetszik a kiállítás alapötlete, amely ennek a területnek is kellő figyelmet szentel. Morális attitűdjét, értékrendjét a kereszténység alapértékei, szellemi elődeinek eszméi, saját megélt tapasztalatai formálták. Vallásos, szakrális-transzcendens tartalmú, archaikus elemekkel átszőtt művei gyakran ikonszerűek (*Orate*, 1958; *Darázs király*, 1963), és ilyen elemek más munkáiban is fellelhetők (*Szent Péter és egy nő*, 1966; *Pilinszky-portré*, 1964; *Szentek bevonulása a városba*, 1972; *Az angyal megjelenik Lóthnak*, 1972). Szimbólumrendszere bonyolult. Angyalait irodalmi olvasottsága is csiszolhatta: Rilke- és Radnóti-áthallásokat hívnak elő bennem, és Pilinszky is felidéződik, akinek világlátását mély vallásossága meghatározta. Kondorra ez nem, de az istenkeresés egész biztosan jellemző volt. Ezek az angyalok egyaránt jelenthetnek felmagasztosuló vagy elbukó embert és valamiféle transzcendens lényt is (*A forradalom angyala*, 1959). Ezért áll hozzám közel Pilinszky összegzése, aki szerint Kondornál „minden végleges és kiszámíthatatlan. Végleges, mint az álom anyaga, melyben a valóság mintegy summázva jelenik meg, s kiszámíthatatlan, mint ugyanennek a valóságnak az imaginárius felé elszabadult variánsai.” „Végsőkig sűrített világot” tükröző képeinek kompozíciója arányos, harmonikus, ugyanakkor feszültséggel teli.



Kondor, noha direkt módon nem politizált, képzőművészeti alkotásaiban zavarba ejtően őszinte volt (pl. a *Tanácsköztársaság-sorozat*), ez adja hitelességét is, és ugyanezt mondhatom el költészetéről is. Tevékenységének verbális és képi vonulata között erős a konzisztencia. „Verseinek váratlan asszociációi, meghökkenítő szókapcsolatai, nyelvtani szabálytalanságai ugyanabból a szimbólumrendszerből fakadnak, mint képei” – mutat rá Onagy Zoltán. Tehát „költő és festő: egy. Ez a megállapítás jóval több, mint a személy azonosítása. Mert Kondor működése kép- és költeményalkotásban valóban azonos ihletettséggű, azonos erejű is. [...] benne a festő és költő nem kiegészíti, hanem föltételezi egymást” – mondta Nagy László. Kondor életművének méltatásánál egyébként mindig a költők, irodalomárok azok, akik megpróbálnak valamiféle párhuzamot vonni az életmű két szelete között. Érdemes lenne a két alkotási területet együtt, az életmű teljességében vizsgálni, ami nyilván azért is várat magára, mert olyasfaj-

ta műtípusok, akik mindkét területen járatosak, ritkán akadnak. Pedig aki kicsit is járatos az irodalomban, *Késes ember* (1959) című munkáját szemlélve például felidézheti *Vallomás* című versét: „Hallgass meg, mindenható! / Szomorú és okos, aki / szent derekadnak támad / a fényes késsel. Bocsátható. / Tudom, a semmi ura vagy, / ahol a zűr összebonyált / kötéllepedésein a halott vagy / az elborult mászhat csak. / Hallgass meg hát; okok / poklában égőt, mert / fenyegetően eszes állatok / kései ivadéka vagyok, / készen a pusztulásra és ölése; / egészen érett az ölélésre.”

Többek hangsúlyozzák magányosságát: „Magányos volt formakeresésében, stílusában és világlátásában” – utalt rá Balogh Géza. Ez a magány azonban a legtöbb alkotóra ráilleszthető, ha másért nem, mert az alkotófolyamat mindig megkövetel egyfajta visszavonultságot, befelé fordulást. Az a tény, hogy voltak jó barátai, ráadásul a legkülönbözőbb körökből (a Vigília holdudvarából, mint Pilinszky, vagy az avantgárd alkotók közül Erdély Miklós és Ágh István), mutatja, hogy benne élt egy nagyon összetett, inspiratív, intellektuális közegben, amely talán segíthetett abban is, hogy a mindennapi lét nehézségeit elviselje.